

ALISHER NAVOIY "G'AROYIB US-SIG'AR" DEVONIDAGI G'AZALLAR QOFIYALARINING BADIYYATI XUSUSIDA

Qamaruddin QANET

Tadqiqotchi

O'zbek tili va adabiyoti kafedrası

Adabiyot va gumanitar fanlar fakulteti

Faryob universiteti

Faryob, Afg'oniston

О ПОЭТИКЕ РИФМ В ГАЗЕЛЯХ АЛИШЕРА НАВОИ ДИВАНА "ГАРАЙИБ УС-СИГАР" ("ЧУДЕСА ДЕТСТВА")

Камаруддин КАНЕТ

Исследователь

Кафедра узбекского языка и литературы

Литературно-гуманитарный факультет

Фарьябский университет

Фарьяб, Афганистан

THE POETICS OF THE GHAZALS RHYMES IN ALISHER NAVOI'S "GARAYIB US-SIGAR" DIVAN

Qamaruddin QANET

Researcher

Department of Uzbek Language and Literature

Faculty of Literature and Humanities

Faryab University

Faryab, Afghanistan qamaruddinqanet@gmail.com

UDC (УО'К, УДК): 821.512.133Навой7
"Ғаройиб ус-сиғар"

For citation (иктибос келтириш учун, для цитирования): Qamaruddin Qanet. Alisher Navoiy "G'aroyib us-sig'ar" devonidagi g'azallar qofiyalarining badiyyati xususida // O'zbekistonda xorijiy tillar. — 2023. — № 2 (49). — B. 163-183.

<https://doi.org/10.36078/1684127056>

Received: February 25, 2023

Accepted: April 17, 2023

Published: April 20, 2023

Annotatsiya. Qofiya — mumtoz she'rning muhim unsuri. Sharq she'rshunosligida ko'p asrlar davomida tadqiq etilgan ushbu adabiy hodisaning muayyan ijodkor she'rlari misolida o'rganilishi, bir jihatdan, tanlangan ijodkor she'rlari jozibasini nozikroq his qilishga ko'maklashsa, ikkinchi tomondan, mavjud nazariy qarashlarni bugungi adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan amaliyotga tatbiq etish imkoniyati va ko'lamlarini ko'rsatadi. Zero, mutfakkir ijodkorlar asarlarida ifodalangan ayrim hayotiy mavzular, teran falsafiy mushohadalarni ijodkor mahorati bilan bog'lab o'rganish hamma zamonlar uchun dolzarbdir. Muallif maqolada "G'aroyib us-sig'ar" devonidagi g'azallarda qo'llanilgan qofiyalarning barchasini izchil o'rganib chiqib, ularning turlari va ifoda imkoniyatlari haqidagi o'z xulosalarini bayon qilgan, qofiyaga bevosita bog'liq bo'lgan radiflarni sinchiklab o'rganib, ularning g'azal ma'no-mohiyatini idrok etishdagi imkoniyatlariga e'tiborni qaratgan. G'azallardagi qofiyaning *mujarrad qofiya*, *murda qofiya* (ridfli qofiya), *muqayyad qofiya* (qaydli qofiya), *muassas qofiya* (ta'sisli qofiya) kabi turlari ko'rsatib berilgan. Shuningdek, radif bilan bog'liq holda nomlanadigan besh yuztaga yaqin muraddaf g'azallar o'rganilib,

Copyright © 2023 by author(s).
This work is licensed under the Creative
Commons Attribution International License
(CC BY 4.0).

<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Open Access

o'rinli misollar bilan tushuntirilgan; e'not (luzumi moloyalzam) qofiyali g'azallar, ma'mula yo ja'liy qofiyali g'azallar, zuqofiyatayn baytlar, ichki va yon qofiyali g'azallar (musajja' g'azallar), mahjub (hojibli) baytlar, radd ul-qofiya g'azallar ham maxsus o'rganilgan, ularga oid statistik ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: g'azal; qofiya; qofiya turlari; radif; radif turlari; radifga bog'liq g'azallar.

Аннотация. Рифма является важным элементом классической поэзии. Исследование этого литературного явления, много веков изучаемого в восточном стиховедении, на примере стихов определенного автора, с одной стороны, помогает более тонко ощутить прелесть выбранных стихов, а с другой — существующие теоретические воззрения с точки зрения современного литературоведения показывают возможность и степень реализации поэтической техники. Ведь во все времена актуально изучение некоторых жизненных тем и глубоких философских наблюдений, выраженных в произведениях великих поэтов, в связи с их мастерством. В статье автор последовательно изучил все рифмы, использованные в газелях дивана “Гарайиб ус-сигар” («Чудеса детства»), высказал свое мнение об их типах и возможностях выражения, а также рассмотрел редифы, непосредственно связанные с рифмовкой, обратил внимание на их особенности при восприятии смысла и сути газели. Показаны виды рифм газелей, такие как *мушарраф*, *мурдаф*, *мукайяд*, *муассас*. Также автором было изучено и объяснено на соответствующих примерах около пятисот *газелей мураддаф*, названных так в связи с редифом; специально рассмотрены рифмованные газели *эънот* (лузуми молялзам), рифмованные газели *мамуга* или *джа'ли*, газели *зулкафиятайн*, газели с внутренней рифмовкой — *газели мусажжа*, *газели махджуб*, *газели рadd ул-кофия*. Представлена статистическая информация по изучаемому вопросу.

Ключевые слова: газель; рифма; виды рифм; редиф, виды редифа; газели, связанные с редифом.

Abstract. Rhyme is an important element of classical poetry. The study of this literary phenomenon, which has been studied for many centuries in Eastern poetics, on the example of the poems of a particular author, on the one hand, enables one to feel the charm of the selected author's poems more delicately and on the other hand, the existing theoretical views from the point of view of today's literary studies show the possibility and extent of implementation. After all, it is always relevant to study some life topics and profound philosophical observations expressed in the works of creative thinkers. The author has consistently studied all the rhymes used in the ghazals of the "Garayib us-sigar" collection and expressed his conclusions about their types and expressive possibilities; analysed the radifs directly related to the rhyme and paid attention to their possibilities in understanding the meaning of the ghazal. The types of rhyme in ghazals, such as abstract rhyme, murdaf rhyme (riddled rhyme), muqayyad rhyme (noted rhyme), muassas rhyme (structural rhyme) have been considered. In addition, about five hundred muraddaf ghazals named in connection with radif were studied and explained with appropriate examples; e'not (luzumi moloyalzam) rhyming ghazals, mamula or jali rhyming ghazals, zuqafiyatayn (double rhyme) verses, internal and side rhyming ghazals (musajja' ghazals), mahjub (hajibli) verses, radd ul — rhyming ghazals have been specially researched based on statistical analysis.

Keywords: ghazal; rhyme; types of rhyme; radif; types of radif; ghazals related to radif.

Kirish. Har bir se'riy asarda istifoda etilgan qofiyadosh so'zlarda shoirning ijodiy niyati ichki kechinmalariga uyg'un holda oz tajassumini topadi. So'z hunarmandi — shoir qofiya vositasida she'rxonning diqqatini asardagi eng muhim fikrlarga qaratadi. Qofiyadosh so'zlar asarda tasvirlanayotgan badiiy timsollar ma'naviy qiyofiyasini, jumladan, ularning alohida mayl-rag'batlari, tafakkur olami, dunyoqarashi, tuyg'ulari va armonlarini yorqin aks ettirashga xizmat qiladi.

Qofiya va radif so'zlar asarning o'ziga xos uyg'unligini ta'minlaydi, uning musiqiyligi va jozibadorligiga ta'sir qiladigan muhim omillardan sanaladi. Qofiyadosh so'zlar tarkibidagi har bir tovush (harf) va harakat misra, bayt va bandning ta'sirchanligini oshiradi. Radif ham she'riy asar ohangi va ichki uyg'unligini ta'minlovchi muhim unsurlardan.

Qofiya ilmiga mustaqil ilm sifatida qaralsa-da, ko'pincha, u aruz ilmiga bog'lab o'rganiladi. Ayrimlarning fikricha, qofiya ilmi ham aruz ilmi kabi arablarga borib tutashadi.

“G'aroyib us-sig'ar” devoni g'azallarida muallif arab, fors tillaridan o'zlashgan va o'zbek tilidagi so'zlarni qofiya va radif sifatida qo'llagani kuzatiladi.

Ushbu g'azallardagi qofiyaning mujarrad qofiya, murdaf qofiya (ridfli qofiya), muqayyad qofiya (qaydli qofiya), muassas qofiya (ta'sisli qofiya) turlari uchraydi.

Qofiya guruhi, qofiya harflarining ishtirokiga ko'ra, bir qancha turlarga ajratilib, fanda ularning adadi elliktagacha boradi, degan qarashlar mavjud. Tadqiqotlarda turkiy she'riyatda qofiyaning asosan yigirma besh turi keng qo'llanilgan, deb ta'kidlanadi. “G'aroyib us-sig'ar” devoni g'azallarida Alisher Navoiy qofiyaning yigirmadan ortiq turidan foydalangan.

Qofiyaning bilish she'rni kuy va ohangida tushunishdir; qofiya ilmi sabab, she'riy asarlar, nasriy asarlarga nisbatan ko'proq o'qiladi va kitobxonning estetik zavqini oshirib, uning xulq-atvoriga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Qofiyaning she'riy asarda tutgan o'rni va ahamiyatini to'liq va mufassal anglash uchun qofiya ilmi, qofiya ilmining asoslari, qofiyaning tuzilishi va turlari, she'riy janrlarning qofiyaviy xususiyatlari, qofiya va radif munosibatlarini bilish zarurdir. Ayni paytda, mumtoz badiiy adabiyotni o'rganish talablariga ko'ra, arabcha xat va imloni bilish, uning ayrim yo'l-yo'riqlaridan xabardor bo'lish muhim.

Asosiy qism. Qofiya, arabcha so'z bo'lib, lug'atda “izidan borish” degan ma'noni anglatadi. Adabiy istiloh sifatida baytlar yo misralarning so'nggi so'zlaridan iborat va ularning oxirgi asl harfi (tovushi) aynan bir bo'lib keladi. Bunda so'zlarning aynan qaytarilmasligi shart qilib qo'yilgan. Boshqa bir ta'rifga ko'ra, qofiya mushtarak (qo'shma) unli va undosh tovushlar yig'indisidirki, bayt yo misra oxirida qayta kelmagan so'zlarning so'ngida takrorlanadi.

Eski o'zbek yozuv usuliga asosan, qofiyaning 9 ta asosiy harfi (ta'sis, daxil, ridf, qayd, raviy, vasl, xuruj, mazid, noira), 6 ta harakati (rassa, ishbo, hazv, tavjih, major, nafoz), va 4 ta aybi (iqvo, ikfo, sinod va ito) zikr etilgan.

*Qofiya bir harf erur, sakkiz durur anga taba,
To'rt oldin to'rt keyin bu nuqta, ular doira.
Ismi, ta'sis-u daxil-u ridf-u qayd so'ngra raviy,
So'ngida vasl-u xuruj-u ham mazid-u noir* (8, 167–168).

Qofiya unsurlari — qofiyadosh so'zlarda ohangdorlikni vujudga keltiruvchi asosiy harf va belgilar, yozuvda ifodalanishiga ko'ra ikki turga bo'linadi: 1) qofiya harflari; 2) qofiya harakatlari. Qofiya harflari mumtoz poetikaga doir manbalarda *hurufi qofiya* nomi bilan keladi. Qofiyadosh so'zlarning asosiy unsuri va asliy harfi *raviy* deb ataladi. Mumtoz poetikaga doir manbalarda *raviy* qofiyaning asosini tashkil qiluvchi va takrorlanishi shart bo'lgan harf sifatida tilga olinadi.

“*Raviy* arabcha so'z bo'lib, “rivo” so'zidan olingan, yukni tuyaga bog'laydigan arqondan iboratdir. Istilohan, qofiyadosh so'zlarning so'ngida aynan takrorlanib keluvchi, unli yo undosh harfga *raviy* deyiladi. **Oh** va **goh** so'zlarining **h** harfi — **baxt va taxt** so'zlarining **t** harfi *raviy*dir. Qofiya bahsida har bir harf deb anglangan unli yo undosh tovush *raviy* bo'lib kelishi mumkin, zero harf nutq tovushini yozuvda ifodalash uchun qabul qilingan belgi deb ta'riflanadi” (14, 102).

1. “**Mujarrad qofiya**: qofiya hech qachon, yakka mujarrad qilib ishlatilmaydi; mujarrad qofiya demak, mutlaq va yo muqayyad qofiyaga sifat bo'lib kelish mumkin. Qofiya *raviy* harfining harkatli va harakatsizligiga asosan ikki “mutlaq va muqayyad” turga bo'linadi: a) *raviy*dan keyingi vasl harfi bilan tugagan qofiya **mutlaq yo mavsula** deb ataladi; b) qofiya *raviy* harfi bilan tugallansa, **muqayyad** deb nomlanadi.

a) *raviy* va vasl harflar bilan tugallangan qofiya, **mutlaq mujarrad qofiya** deyiladi.

b) **muzaaf qofiyada** *raviy* va vasl harflaridan oldingi va keyingi harflardan ayrimlari mavjud bo'ladi, shuning uchun ishlatilgan harfga asosan nomlanadi. Masalan, qaydga mutlaq (qayd harfli mutlaq qofiya), noyiraga mutlaq (noira harfli mavsula qofiya)... . Muqayyad qofiya ham, mutlaq qofiya kabi ikki — **muqayyad mujarrad va muqayyadi g'ayri mujarradga** bo'linadi.

a) qofiyada *raviy*dan boshqa hech bir harf kelmasa, u **muqayyad mujarrad** qofiya deb (toniladi) ataladi.

b) **muqayyadi g'ayri mujarrad qofiya**: qofiyada, *raviy*dan oldingi qofiya harflari, sokin (harakatsiz) *raviy*ga ilova keltiriladi, va shu keltirilgan harflarga nisbatan nom beriladi; masalan: ta'sis va daxilga muqayyad, ridfi asli va ridfi zoyidga muqayyad...” (8, 191–193).

Umuman olganda, mutlaq va muqayyad qofiyaning har biri ikki qismga ajraladi.

Mutlaq qofiya: mutlaq qofiya ikkiga bo‘linadi: 1) mutlaq mujarrad; 2) mutlaq muzoaf.

a) Mutlaq mujarrad qofiya: raviy va vasl harflari bilan tugallangan qofiya. Ushbu mavsula qofiyada, barcha vasl bo‘lib keladigan harf va qo‘shimchalar (itloq alifi — “o unlisi”, g‘ayri malfuz ho “hoi havvaz —ه”, yo “i, iy”, vov va be “ub = وب”, یم، یب... mavsul bo‘lib keladi. Vasl harfini qofiyada qaytarish va rioya qilish vojibdir. Vasl harfi keltirilgan raviyni “mavsula raviy” va yo “mavsula qofiya” deb ataydilar; masalan: “iloho — podishoho, yutub — tutub, qilib — bilib, qanotim — hayotim, joni — xoni, qilur — sanchilur, qoshing — quyoshing, tutung — ovutung, g‘amin — damin... (8, 179).

“I” harfi vasl bo‘lib kelgan qofiya mavjud g‘azalga misol:

*G‘unchadek qon bog‘lanibdur ko‘nglum, ey gul xirmanī,
Borg‘oli ko‘z jo‘yboridin jamoling gulshanī.
Ko‘z qorasidin yozay dermen bitig, hayhotkim,
Kuydurur g‘ayratki, men mahrumu ul ko‘rgay seni.
Aql qochti ko‘nglum ichra sokin o‘lg‘ach dardi ishq,
Mo‘r manzilgohi ermas ajdaholar maskanī.
Ko‘nglum uyida g‘ami toriqmasun har zaxmidin,
Marhamin tashlangki, har yondin ochilsun ravzani.
Arg‘uvoniy ashk aro savsan masallig lolmen,
To to‘ningdur arg‘uvoniy, ko‘nglakingdur savsaniy.
Har gul ushbu bog‘aro ko‘rsang tikan osibidin,
G‘arqayi xunob o‘lub yuz chok erur pirohani.
Ashk qonida Navoiydur so‘ngak jismi bila
Ul muborizkim, qizil jins ichra bo‘lg‘ay javshani (9, 451-g‘).*

Ushbu g‘azal takibidagi qofiyadosh so‘zlarda, **n** harfi raviy va **i** harfi vasl deb ataladi va bu qofiyani **mutlaq mujarrad yo mutlaq mavsula** deb ataydilar.

G‘azallarda “in” harfi vasl bo‘lib kelgan qofiyaga misol:

*Shavqdin ashk ichra g‘arq o‘lub, dey olmasmen g‘amin
Kim tengizda gavhar istar, asramoq kerak damin.
Ayshu suhbat xaylig‘a tushkay nasimidin vabo,
Qayda solsam zaxmi islang‘an yurakning marhamin.
Paykarim gardin sovurg‘udek esar hijron yeli,
Lutf etib, ey gul, sahobi vaslning yetkur namin.
Qolib etti yangi oyni toq uchun me‘mori sun’
Qudrat ilgi bog‘lag‘an soat qoshing toqi xamin.
Ko‘nglakidur choku kiz bo‘ynida fonus, ey ajab,
Tutti ul ham sham‘dek, g‘am shomi ko‘nglum motamin.
Sham‘ chobukluk aro lo‘liyvashimg‘a yetmadi,
Dudidin har nechakim qildi mutarro parchamin.
Motami hijronda sozedur Navoiy jismikim,
Nolasidin zerini toqmish o‘kurmakdin bamin (9).*

Ushbu g‘azal takibidagi qofiyadosh so‘zlarda, **m** harfi raviy va **-in** qo‘shimchasi vasl keltirilgan va bu qofiyani **mutlaq mujarrad yo mutlaq mavsula** deb ataydilar.

b. Mutlaq muzoaf qofiya: “muzoaf qofiyada raviy va vasl harflaridan ortiq qofiyaning oldingi va yo keyingi harflaridan ayrimlari mavjud bo‘ladi. Ishlatilgan harfga asosan nomlanadi; masalan: qaydga harfi mutlaq (qayd harfli mutlaq qofiya), noiraga mutlaq (noira harfli mavsula qofiya), ridfi asliy va ridfi zoyidga mutlaq... misol uchun: “jangidan — rangidan, molini bil — holini bil, hamoyili yaxshi — tamoyili yaxshi, ochilmog‘lig‘i — sochilmog‘lig‘i...”

“I” harfi g‘azallarda vasl bo‘lib kelgan qofiyaga misol:

*Yor bordi-yu ko ‘nglumda aning nozi qoliptur,
Andoqki qulog‘im to ‘la ovozi qoliptur.
Ko ‘z xonasini qildi barandoxta bu ashk,
Ko ‘z bordi vale xonabarandozi qoliptur.
Ko ‘nglum qushi to sunbulunguz domig‘a tushti,
Bulbul kebi har gul sori parvozi qoliptur.
Ul qush safar aylab ne tarab gulbunin ochqay
Kim, bog‘aro bir sarvi sarafrozi qoliptur.
Men ishq rumuzin demay o ‘ldum, safar etkim,
Farhod ila Majnunning o ‘kush rozi qoliptur.
Taqlid qilib ko ‘ngluma ishq ahli chekar oh,
Ul bordi-yu el ichra sarovozi qoliptur.
Hijronu visolin ko ‘pu oz dema Navoiy,
Yuz shukr dekim, ko ‘pi borib, ozi qoliptur (9, 187-g‘).*

Yuqoridagi g‘azal tarkibida keltirilgan qofiyadosh so‘zlar, **mutlaq muzoaf** deb nomlanadi, chunki bunda **z** harfi raviy, **i** harfi vasl, raviy harfidan oldingi **o** ridf deb ataladi, ya’niy raviy va vasl harfidan ortiq, ridf harfi ham kelgan. Shuning uchun ushbu qofiya **asliy ridf yo murdof ridfga mutlaq** deb hisoblanadi. Demak, “G‘aroyib us-sig‘ar” devoniga kiritilgan 5-, 17-, 66-, 133-, 159-, 340-, 349-, 362-, 637-g‘azallardagi qofiyalar aynan shu xususiyatlarga ega.

Muqayyad qofiya: muqayyad qofiya, mutlaq qofiya singari ikki turga ajraladi: a) muqayyad mujarrad. b) muqayyad g‘ayri mujarrad.

a) Muqayyad mujarrad qofiya: raviy harfi bilan tugallansa, **muqayyad mujarrad** ataladi.

*Bazm aro gar yo ‘q may bila daf,
Ham yomon ermas un bila kaf.
Soqiyi gulrux, boda ketur,
Kim, manga haddin oshti sha‘af.
Davri ila dayr aro may chekkali,
Chekmak necha masjid aro saf.
Bodag‘a bersam jon naqdi,
Bo ‘lmoq uchundur naqd talaf.
Kel berikim, yo ‘q sanga vubol
Lekin erur ko ‘p bizga sharaf.
Shayxi riyoyiy foni ermas,
Ul taraf o ‘lsun, yo bu taraf.*

*O'qung uchun xasta Navoiy,
Ko'zi qorasin qildi **hadaf** (9, 308-g').*

Yuqoridagi g'azaldagi qofiyada raviydan boshqa hech bir qofiya harflari ishlatilmagan, shunga asosan, **muqayyad mujarrad** deb ataladi. Demak, "G'aroyib us-sig'ar" devoniga kiritilgan 45-, 124-, 226-, 234-, 366-, 383-, 510-, 516-, 581-g'azallarda ham aynan muqayyad mujarrad qofiyalar qo'llanilgan.

b) muqayyd g'ayri mujarrad qofiya: muqayyadi g'ayri mujarrad qofiyada, raviydan oldingi qofiya harflari, sokin (harakatsiz) raviyga ilova keltiriladi, va shu keltirilgan harflarga nisbatan nom beriladi. Misol uchun:

*Buzug' ko'ngulga fano bo'lsa kom, cheksun ranj,
Ki, ranj chekmasa hargiz muyassar o'lmas ganj.
Agar kishiga chekib ranj, ganj bo'ldi nasib,
Desa bu ganjni asray, yo'q andin ortuq ranj.
Kishiki naqdini vazn aylabon qilur madfun,
Bu g'ussasanjdur, olg'an kishi — farog'atsanj.
Yilon kebi, ne ajab, ganj asrag'an kishining
Hamesha komida gar zahr erur, tanida shikanj.
Zamona johi uchun har g'ululayi tashvish,
Ki, kelsa ko'nglung uyini anga qilursen xanj.
Desangki, fard o'lay eldin ko'ngulni xoliy tut
Ki, toq derlar agar xanj sari etsang lanj.
Boshi quyidurur ozoda savsan ollinda,
Chu nargis o'ldi chaman maxzanida naqdulfanj.
Tariq kebi so'yulur talxkomliq birla,
Tarig'tarig'ki, yig'ishturdi oltunin noranj.
Itur ko'ngul haramidin xavotir asnomin,
Navoiy, o'lsa maqoming Madina, gar Afranj (9, 92-g').*

Yuqoridagi qofiyada, raviydan oldin keladigan **n** qayd harfi mavjud, shunga asosan ushbu qofiya, **muqayyadi g'ayri mujarrad** deb ataladi. Demak, 40-, 41-, 44-, 46-, 51-, 76-g'azallardagi qofiyalar aynan shu xususiyatga ega.

1. "Murdaf qofiya (ridfli qofiya): raviy harfidan oldin keladigan cho'ziq harf. Mumtoz poetikaga doir manbalarda uning ikki turi keltiriladi: **1) ridfi asliy** (asosiy ridf) yoki **ridfi mufrad** (yakka ridf) — raviydan oldin keluvchi cho'ziq unli harf; masalan: "oy — boy, so'z — o'z, sen — men, yuz — kuz, bil — qil..." kabi so'zlarda "o, o', e, u, i" cho'ziq unli harflar ridfi asliydir. **2) ridfi zoyid** (orttirma ridf) — ridfi asliy va raviy orasida takrorlanib keluvchi undosh harf; masalan: "teng — keng, xost — rost, ong — tong" kabi so'zlarda "n, s, n" undosh harflari zoyid ridf hisoblanadi.

Asliy ridf harfi kelmagan qofiyada, orttirma ridfning kelishi mumkin emas, chunki ridfi asliy va ridfi zoyidning birligidan "murakkab" ridf vujudga keladi.

a) ridfi asliy: asliy ridf harfi qatnashgan qofiya turi "asliy ridfga murdaf" deb yuritiladi. Ortirma (zoyid) ridf harfi qatnashgan harf "murakkab ridfga murdaf" deb yuritiladi" (15, 160—161).

“O” asliy ridf harfi bilan mufrad qilingan qofiyaga misol:

*Orazin yopqach ko ‘zumdin sochilur har lahza yosh,
 Uylakim paydo bo ‘lur yulduz, nihon bo ‘lg‘ach quyosh.
 Qut bir bodomu yerim go ‘shayi mehrob edi,
 G‘orati din etti nogah bir balolig‘ko ‘zu qosh.
 Bu damodam ohim ifsho aylar ul oy ishqini,
 Subhning bot-bot dami andoqki aylar mehr fosh.
 Bo ‘sae qilmas muruvvat asru qattiqdur labing
 Desam, og ‘zi ichra aytur la ‘l ham bor nav‘i tosh.
 Novaking ko ‘nglumga kirgach jon talashmoq bu ekin
 Kim, qilur paykonini ko ‘nglum bila jonim talosh.
 Umri jovid istasang fard o ‘lki, bo ‘ston Xizridur,
 Sarvkim, da ‘b ayladi ozodalig‘birla maosh.
 Qoshi ollinda Navoiy bersa jon ayb etmangiz,
 Gar budur mehrob, bir-bir qayg‘usidur barcha bosh (9, 249-g‘).*

Yuqoridagi qofiyada raviydan oldin keladigan “o” ridf harfi mavjud, shunga asosan, ushbu qofiya, **asliy ridfga murdafa** deb yuritiladi. “e, i, u, o” cho‘ziq unlilarga murdafa keltirilgan qofiyalar:

“ye” asliy ridf harfi bilan mufrad qilingan qofiyadan misol:

*Ko ‘z ko ‘tarman ul quyoshdin gar ko ‘zum qilmoqqa resh.
 Pashshalar yanglig‘havo uzra chekar har zarra nesh (9, 248-g‘).*

“i” asliy ridf harfi bilan mufrad qilingan qofiyaga misol:

*Borg‘oningdin jon talashmoq erdi men mahzung‘a ish,
 Keldingur jonimni olding, ul borishqa bu kelish (9, 258-g‘).*

“u” asliy ridf harfi bilan mufrad qilingan qofiyadan misol:

*Ey, ko ‘ngulda shahdi la ‘ling hasratidin yuz teshuk,
 Har teshukdur shahd zanburi uyi yanglig‘ chuchuk (9, 335-g‘).*

b) ridfi zoyid: orttirma (zoyid) ridf harfi qatnashgan qofiya “murakkab ridfga murdafa” deb yuritiladi. Misol: **“e+n” — asliy va zoyid (murakkab) ridf uchun misol:**

*Ikki g‘unchang ermas, ey gulchehra, teng,
 Og‘zing asru toru ko ‘nglung asru keng.
 Og‘zingga tegmas uzoring birla so ‘z,
 Bo ‘lmadi xurshid birla zarra teng.
 Lolaning dog‘i bo ‘lur chun o ‘rtada,
 Nega tushmish orazing yonida meng.
 Bo ‘ldi ilgim dog‘u ko ‘ksum zaxmi fosh
 Kim, tanimda to ‘n yo ‘qu ilgimda yeng.
 Solg‘ucha olamg‘a o ‘t orazni och
 Kim, jahonni kuydurur ul o ‘tlug‘eng.
 Husn da ‘vosig‘a qo ‘l yengdin chiqar,
 Yuz yadi bayzo chiqargandekni yeng.
 Dang qilmishtur Navoiyni xumor,
 Anga tutsun bir qadah, soqiyg‘a deng (9, 344-g‘).*

Yuqoridagi qofiyadosh soʻzlarda, “e” choʻziq unlisi asliy ridf va “n” undosh harfi zoyid ridf harflari sanaladi, asliy va zoyid ridf yonma-yon qoʻllanilganligi bois, **murdafi murakkab** deb yuritiladi.

“o‘+n” unli va undoshlariga murakkab qofiya:

*Ishq keltursa ishim dayri fano azmida o‘ng,
Xonaqah kunji havas aylamayin andin so‘ng* (9, 363-g‘).

2. Muqayyad qofiya (qaydli qofiya): qator undosh harflar bilan tugagan soʻzlarda, raviydan oldin, qisqa unlidan keyin kelib takrorlanuvchi unli yo undosh harf. Masala, “ranj — ganj, ayb — g‘ayb, bast — dast, zardim — parvardim, vardini — gardini” qofiyalarda “n, y, s, r, r, r” undosh va unlilar qaydidir. Qayd qatnashgan qofiya turi **muqayyad (qaydli)** qofiya deb yuritiladi.

*Buzug‘ ko‘ngulga fano bo‘lsa kom, cheksun ranj
Ki, ranj chekmasa hargiz muyassar o‘lmas ganj.
Agar kishiga chekib ranj, ganj bo‘ldi nasib,
Desa bu ganjni asray, yo‘q andin ortuq ranj.
Kishiki naqdini vazn aylabon qilur madfun,
Bu g‘ussasanjdur, olg‘an kishi-farog‘atsanj.
Yilon kebi, ne ajab, ganj asrag‘an kishining
Hamesha komida gar zahr erur, tanida shikanj.
Zamona johi uchun har g‘ululayi tashvish,
Ki, kelsa ko‘nglung uyini anga qilursen xanj.
Desangki, fard o‘lay eldin ko‘ngulni xoliy tut
Ki, toq derlar agar xanj sari etsang lanj.
Boshi quyidurur ozoda savsan ollinda,
Chu nargis o‘ldi chaman maxzanida naqd ul-fanj.
Tariq kebi so‘yulur talxkomliq birla,
Tarig‘tarig‘ki, yig‘ishturdi oltunin noranj.
Itur ko‘ngul haramidin xavotir asnomin,
Navoiy, o‘lsa maqoming Madina, gar Afranj* (9, 92-g‘).

Yuqoridagi qofiyadosh soʻzlarda, “n” harfi, “a” qisqa unlisidan keyin aynan takrorlanib kelgan, taʼrifga asosan “qayd” harfi deb ataladi, qayd qatnashgan qofiya turi **muqayyad (qaydli)** qofiya deb yuritiladi. Demak, 51-, 76-, 349-, 637-gʻazallardagi qofiyadosh soʻzlar tarkibida, qayd harfi mavjud.

3. “Muassas qofiya: raviy harfidan oldin bir harakatli undosh joylashgach, shu undoshdan oldin keladigan choʻziq “o” unlisi taʼsis vazifasini bajaradi; taʼsis harfi doimo daxil harfi bilan birgalikda bogʻlanib keladi. **Daxil harfi** — taʼsisdan keyin keluvchi birinchi undosh harf. Daxil koʻp hollarda takrorlanadi, baʼzan esa takrorlanmasdan, ikki turli xil undosh yo unli daxil boʻlishi mumkin. Daxil harfi butun soʻzlarda toʻliq takrorlanganda, **eʼnot qofiya** deb tushuniladi. Yoʻqsa taʼsis va daxil qoʻllanilgan harflar, odiy **muassas qofiya** deyiladi. Masalan: “moyil — hamoyil, tamoyil, qoyil... soʻzlaridagi “o” unlisi taʼsis va “y” unlisi daxil hisoblanadi. Ushbu

qofiya muassasligidan ortiq **e'not qofiya** deb ham ataladi. "Zohir — muhojir" so'zida, "h" va "j" ikki xil harf daxil bo'lib kelgan"(15, 160).

*Yuzungni ko'rdum emdi ko'zlarimni bog'la, ey qotil
Ki, nogah bo'lmag'aylar o'zga yuzni ko'rgali moyil.
Kitob avroqidek bo'lg'ay musattah qolmayin davri
G'amim toshig'a bo'lsa bir nafas to'quz falak homil.
Meni bedilning ohin o'g'makim, olamni kuydurdi,
Hanuz ermas ko'ngulning shu'lasi bu o'taro doxil.
Tanimda gul emas gulxan nishoni telbalikdinkim
Kul o'ldum o'rtanib ishqing o'tidin, lek sen g'ofil.
Labing shavqi ko'nguldin xalq ta'n aylab qachon ketsun,
Sabodin g'unchaning hargiz bo'lurmu humrati zoyil.
Nedur oy safhasi bo'lg'an qoradin dog'lig', go'yo
Jamoling daftarin yozg'anda bo'lmish bir varaq botil.
Mening jurm ichra uzrum shayxning zuhd ichra ujbodin
Batardur do'st lutfi holima gar bo'lmasa shomil.
FiG'oni o'qidin bulbulning, ey gulbun, hazar qilkim,
Tikan paykonig'a gul javshani hargiz emas hoyil.
Navoiy qullug'in faqr ahlining piri qabul etsa,
Erur bir banda ozod aylagan yanglig'shahi odil (9, 367-g').*

Mazkur g'azal tarkibidagi qofiyadosh so'zlarda, raviy va qisqa unlisidan oldingi turli xil undosh harflar, daxo va "o" unlisi ta'sis hisoblanadi. Ta'sis va daxil qatnashgan qofiya turi **muassas qofiya** deb yuritiladi. Demak, 4-, 6-, 17-, 72-, 87-, 106-, 153-, 198-, 287-, 291-, 348-, 382-, 391-, 394-, 404-, 437-, 460-, 524-, 599-, 601-, 628-, 648- g'azallar ayni shu xususiyatga egadir.

Radif (ar. — izma-iz keluvchi, otning orqasidan ergashib boruvchi) — mumtoz she'r unsurlaridan biridir. She'riy misralarda qofiyadan so'ng aynan takrorlanib keluvchi so'z yoki so'zlar qo'shilmasi. Radif qofiyada ifoda etilayotgan yetakchi fikrni takrorlash, kitobxon e'tiborini asosiy g'oyaga jalb etib, muallifning g'oyaviy niyatini chuqurroq yetkazib berishga xizmat qiladi. Mumtoz she'rshunoslikda radif qofiya ilmi tarkibida o'rganilgan. Radif forsiy she'riyatga xos bo'lib, arablarda qo'llanilmaganligi ta'kidlanadi (2, 445).

Alisher Navoiy ijodida radif muhim ahamiyatga ega. "G'aroyib us-sig'ar"devonidagi g'azallarning uchdan ikkinchi qismini radif qo'llanilgan she'rlar tashkil qiladi. Shoir o'z g'azallarida radiflarni mahorat bilan qo'llaydi va bu bilan ularning ohangdorligini oshiradi, masalan:

*Yo'qki ul ko'z qoradur husnuning aro, ey qorako'z
Kim, qoshing dag'i erur asru qaro, ey qorako'z.
Gar ko'ngullarni jaloyi vatan istar bo'lsang,
Yesh tugunlarniyu zulfungni tara, ey qorako'z.
Qora nargis ko'zu gul yuz bila gar sen kebi yo'q,
Bulbule men kebi yo'q nag'masaro, ey qorako'z.
Ko'zlaring zaxm agar qilmadi har kirpik ila,
Bas, nedur ko'ngluma yuz yerda yara, ey qorako'z!*

*Menmen-u bir yaramas ko'nglum, aning qatli uchun
Ko'z qora qilma, bir ishimga yara, ey qorako'z?!
Goh faqr ahlig'a ham rahm ko'zi birlan boq
Kim, duogo'yung erurlar fuqaro, ey qorako'z.
Sen Navoiyg'a vafo aylamasang, bor o'lsun
Shoh Abulg'oziy ibin Boyqaro, ey qorako'z (9, 218-g').*

G'azal tarkibidagi radif, **ey qorako'z** birikmasi to'rt bo'g'inni o'z ichiga oladi. Ushbu g'azal qo'llanilgan qofiya va radif mohiyatiga ko'ra **muqayyadi mujaaradi muraddaf (radifli)** deb ataladi. "Demak ridfi asliy, ridfi asliy va ridfi zoyid qatnashgan qofiya turi **muraddaf qofiya** deb yuritiladi" (14, 101).

Qofiya kalimasidan so'ng yuklangan radifli she'r **muraddaf** deb ataladi. Radif bo'lib keladigan bo'g'inlar, ikki harfli qo'shimcha so'zdan boshlab bir necha bo'g'in yo so'zga yetib boradi.

Quyida radif voqey bo'lgan qo'shimcha, so'z va birikmalar mavjud bo'lgan g'azallar soni berildi: "lar" = 157- va 173-g'azal, "bo'lur" mustaqil so'z = 162-g'azal, "toma dur" = 170-g'azal, "lig' ko'nglum tilar" = 177-g'azal, "sib or" = 191-g'azal, "dadur" = 197-g'azal, "siz" = 200-g'azal, "miz" = 211-g'azal, "ey qorako'z" = 218-g'azal, "lig' bilmas" = 238-g'azal, "din tama" = 289-g'azal, "lig'" = 300- va 301-g'azal, "moq" = 316-g'azal, "dung" = 354-g'azal, "ning" = 355-g'azal, "ding" = 36-g'azal, "g'a ham" = 429-g'azal, "lig'im" = 432-g'azal, "din" = 454-g'azal, "men" = 455-g'azal, "sidin" = 480-g'azal, "lig' bila" = 571-g'azal, "si" = 580-g'azal, "ni" = 601- va 616-g'azal, "di yana" = 542-g'azal, "g'a", = 563-g'azal, "cha" = 570-g'azal, "ani" = 606-g'azal". Yuqoridagi misollar yetarli deb, barcha radifli g'azallarni keltirmadik.

Badiiy qofiya (san'atli qofiya): badiiy qofiyani o'rganishda qofiya san'atlari xususida bahs yuritiladi. Qofiya ilmi usuliga asosan *e'not, tajnis, tasje'*... kabi qofiyaviy masalalar maqsad qilib qo'yilgan. Qofiyaga xos badiiyat she'rdagi lafziy va ma'naviy san'atlar kabi uning uyg'unlik va ohangdorlik munosabatlarini kuchaytiradi. Badiiy qofiya badiiy so'z o'yini kabi muayyan ustunliklarga ega.

Badiiy qofiya mavzulari quyidagilardan iborat:

1. "E'not yo luzumi moloyalzam": "anat" so'zi lug'atda qiyinlik ma'nosini anglatadi. E'not esa bir kishining qiyin ish bajarishga majbur qilishdir. Bunda shoir qofiyadosh so'zlarni uyg'unlashtirishidan ilova, "muassas" qofiyada daxil harfi va "muqayyad mujarra" qofiyada raviydan oldingi harflarni aynan takror keltirishga o'zini majbur tutadi. Natijada qo'llanilgan qofiyalar latofat - ibdoiyligi va tuzulishi yaqol seziladi; muassas: qofiyaning daxil harfi aynan bir bo'lishini istab, **hamoyil, tamoyil, shamoyil** ...so'zlarini qofiya tuzadi, va yo qofiyada raviydan oldingi keladigan harfni aynan bir harf keltirish o'zini malzum oladi; masalan: **sado, nido, hudo, xudo**... kabi so'zlarni birov bilan qofiyalashtirishda ilzoman urinadi. Yo'qsa daxil harfining aynan bir xil kelishi va yo ravidan oldingi harfning takrorlanishi shart qilinmagan" (14, 127).

Muassas qofiyadagi daxil harfi e'notiga misol:

*Bo 'ynumg'a qayda qilg'ay ul oy qo'lini moyil
 Kim, basdurur quloda it bo'ynig'a hamoyil.
 Yuz xo'b jilva qilsa bormas ko'zumdin ul oy
 Kim, zarra xayli bo'lmas hargiz quyoshqa hoyil
 Ulkim, kulub ko'ziga surma chekar ne fikri?
 Gar ko'z yoshimdin o'lg'ay ko'zning qorasi zoyil.
 Noz etki sarvu gulda, bal insu jinda yo'qtur
 Bu husnu bu latofat, bu shaklu bu shamoyil.
 Qil sig'mas og'zing ichra ko'p nukta tong emaskim,
 Nozukurak o'ldi qildin har so'zga bo'lsa qoyil.
 Bu shukr uchun karam qil, soyilg'a, ey g'aniykim,
 Ermastur ul tavongar, sen xidmatida soyil.
 Hijronda bexud istar o'zni Navoiy, ey shayx,
 Oy-u yil ani usruk ko'rsang, demaki, oyil (9, 382-g').*

Yuqoridagi g'azalda badiiy qofiya usuliga ko'ra, daxil harfi — aynan “y” tovushi takror qaytarilgan, ushbu qofiya san'ati **e'not (luzumi moloyalzam)** deb ataladi. “Luzumi moloyalzam (bajarilishi shart deyilmagan ishni ilzoman bajarish), ya'ni “moyil” so'zini “odil” va “botil” so'zlari bilan qofiyalashtirishda deyarli qofiya usuliga rioya qilgandir. Demak, shoir o'zini unchalik g'ayri lozim ishlarga muqayyad qilmagan holda, aybsiz muassas qofiya tuzgan bo'lardi. Zero, “zulqofiyatayn” she'r shakli ham e'not deb ataladi.

Ikkinchi misol. Muqayyad mujarrad qofiyadagi raviydan oldingi harf e'noti:

*Ashraqat min aksi shamsil-ka'si anvorul-hudo,
 «Yor aksin mayda ko'r» deb, jomdin chiqti sado.
 G'amzudo, gado, fido, ibtido, moado, ado, zohido, nido (9, 1-g').*

Yuqoridagi g'azalda badiiy qofiya usuliga ko'ra, “d” undosh harfi raviydan oldin aynan takror qaytarilgan, ushbu qofiya ham **e'not (luzumi moloyalzam)** deb ataladi. Devonga kiritilgan 218-g'azal ham ushbu xususiyatga ega.

Tajnis qofiya: badiiy qofiya usuliga asosan, jinsdosh so'zlarni qofiyadosh qilib, bayt so'ngida qo'llashdan iborat. Tajnis san'atining har bir turi qofiyadosh bo'lib kelishi mumkin, biroq jinsdosh so'zlarning to'liq va muarakkab turiga oid qismi, aynan “tuyuq” shakliga o'xshab keladi (14, 127).

Qofiya ilmida turli tajnislar (tajnisi tomm, tajnisi noqis, tajnisi zoyid...) ning qofiya o'rnida keltirish ham badiiy qofiya yo qofiya san'ati hisoblanadi. Tuyuqlarning mutajonis qofiyadoshliklari bunga aniq misol bo'la oladi.

Zoyid tajnis uchun misol:

*Davr el sog'arini qildi mayi nob to'la,
 Juz mening eski safolimniki, xunob to'la (9, 216-g').*

“Nob — xunob” jinsdosh so'zlari raviyadosh qilib qofiya o'rnida keltirilgan. Qofiyada qo'llanilgan zoyid tajnis turlaridan quyidagi

matla' baytlar tarkibida mavjud, masalan: "rom — orom"(224-g'), "nob — xunob" (32- va 277-g'), "ruh — majruh" (102-g'), "kom — nokom" (110-g'), "yuz — yulduz" (217-g'), "zor — guzor" (243-g'), "xos — xalos" (271-g'), "xalloq — axloq" (309-g'), "amon — yamon" (443-g'), "sori — ruxsori" (625-g' azallar).

Murakkab tajnis uchun misol:

*Har labing o'lganni tirguzmakda, jono, jon erur,
Bu jihatdin bir-birisi birla jonojon erur* (9, 168-g').

"Jono, jon — jonojon" qo'shma jinsdosh so'zlar raviydosh qilib qofiya o'rinda keltirilgan.

2. Ma'mula yoki ja'liy qofiya: shoirning tug'ma iste'dodi mahsuli vositasida, aslida, raviy bo'lmagan harfni, raviy qilib keltiradi. Natijada, qofiyaning pishiqligi va badiiy mukammalligi qo'llanilgan raviydan aniqlanadi. Yoki ma'mula yo ja'liy qofiya deganda, raviy harfi shoirning mahorati bilan o'ziga xos tarzda qo'llaniladi, zotan, raviy bo'lmagan harf, raviy qilinadi. Keltirilgan raviy harfining ta'siri sabab, qofiya latofati ochiq va oydin ko'rinadi.

Ma'mula yoki ja'liy qofiya ayrim yo'llar orqali vujudga keladi: 1) ikki so'z tarkibidan; 2) bir so'z tajziyasidan (ajralishidan); uch) qofiya va radifning tajziya va tarkibidan.

Ikki so'z tarkibidan tashkil topgan ja'liy qofiyaga misol:

*Ey deb sifatigda ahli idrok,
Lav loka la-mo xalaqt-ul-aflok.*

...idrok, ... **"lav lok"**, ...xoshok, ...bok, ...chok qofiyalari bilan davom etgan g'azal *Juz ajz ila uzri mo arafnok* (8, 127–131) misrasi bilan tugaydi.

Belgilangan "lavlok va arafnok" so'zlari, ma'mula yo ja'liy qofiya deb ataladi. Ushbu arabcha so'zlarning har biri uchta so'z tarkibidan tashkil topgan. Qofiyadagi so'nggi "k" harfi raviy hisoblanadi va "k" harfi ushbu so'zlarda negiz harf (harfi asliy) sanalmaydi, balki u kishilik olmoshi ifodachisidir. Shoirning badiiy malaka va ko'nikmasi sabab boshqa tub so'zlar mahorat bilan raviydosh qilib keltirilgan.

"Zulqofiyatayn" (ikki qofiyali) — ikki qofiyaga asoslangan she'riy san'at. Badiiy qofiya usuliga ko'ra zuqofiyatayn, ya'niy "e'not" demakdir. Ba'zan zulqofiyatayn she'r, musajja' she'riy san'at kabi, qofiyaga tegishli emasligi ta'kidlanadi. Chunki u lafziy san'atlardan hisoblanadi. Biroq, qo'llanilgan qofiyaning badiiylikligiga asosan zuqofiyatayn va musajja' she'r, qofiya san'ati sirasiga kiradi (14, 131).

"Zuqofiyatayn she'rning ifodaliligini oshirib, musiqiylikini kuchaytiradi. Shoiridan katta mahorat va san'atkorlikni talab qiladi. Alisheri Navoiy G'aroyib us-sig'ar devonidagi g'azallarda bu badiiy san'atdan mohirlik bilan foydalanilgan" (1, 198).

Zulqofiyataynga misollar:

Zor jismimg'a xadanging zaxmidin **ortar navo**

Sozdekkim, teshsalar ani fuzun aylar **sado**.
 Ne tong uzorim agar sarg'arib, *qizardi yoshim*
 Ki, yuz qoralig'u isyon bila *oqardi boshim*.
 La'lu g'amzang birla baskim *nuktadon ustodsen*,
 Bir nafas borsen Masiho, bir zamon **jallodsen**.
 Ey sabo, ko'zdin uchur *Mozandaronning vardini*,
 Kim, qilibmen surma Marvi shohi *jonning gardini*.

Yuqoridagi matla' baytlarda asosiy qofiyadan tashqari yana bitta qofiyadosh so'z keltirilgan. Ba'zan asosiy qarinaga ilova, ikki qofiya va hatto bayt tarkibidagi butun so'zlar o'zaro qofiyadosh bo'lib keladi. Shuningdek ba'zan ikki qofiya o'rtasiga hojib tushib qolishi ham mumkin. To'liq g'azal, qasida va boshqa turdagi she'rni ham zuqofiyatayn qilib ijod etish mumkin. Ammo bu shoirdan katta mahorat va san'atkorlikni talab qiladi. Navoiy yetuk san'atkor shoir sifatida quyidagi g'azalida to'liq zuqofiyatayndan foydalangan:

La'l-u g'amzang birla baskim nuktadon ustodsen,
Bir nafas borsen Masiho, bir zamon jallodsen.
La'li shavqidinki g'am tog'in qozarsen, ey ko'ngul,
Ne balo Shirin havaslik notavon Farhodsen.
Ahli dillar chehrasi oltun, sirishki siym erur,
Toki siymi nob aro qilding nihon po'lodsen.
Nargisingdin bir nazar qilg'ilki asru bir yo'li
Qullaring holidin, ey sarvi ravon, ozodsen.
Nayshakardek qaddinga, vah, bargni to'n demakim,
Ishqpechon bargida bo'lg'an nihon shamshodsen.
Xurram o'lmassen sumurmay bir qadah, eykim, mudom
Charxdin ko'nglung bo'lub yuz laxt qon noshodsen.
Ey Navoiy, jisminga paykonlaridin langar et,
Yo'qsa bu ohing yelidin nogahon barbodsen (9, 483-g').

3. "Tasji' (Musajja'): shoir har bir baytni to'rtga bo'lib, birinchi, ikkinchi va uchinchi bo'laklarni saj' yo'li bilan o'zaro qofiyalaydi, so'nggi — to'rtinchi bo'limni esa she'rning asosiy qofiyasiga moslab tugatadi. Muvozana ko'rinishidagi bunday she'r **musajja' she'r** deyiladi. Demak, bunday she'rda yon qofiyadan boshqa uchta ichki qofiya qo'llaniladi, masalan:

Gulxan kuli ichra nihon, jismim junundindur nishon,
To telbalik barqi ayon bo'lg'ach kuyuptur xirmanim.
To ishq aro afsonamen, o't ichraki devonamen,
Ul sham' uchun parvonamenkim, bo'lmish o'rtanmak fanim.
Ul sho'x sekritti samand, ermas nasihat sudmand,
Har do'st bersa emdi pand, uldur ulug'roq dushmanim.
May ichkali ul no'shlab zohir qilur har dam tarab,
Bu nav' ochilmoq ne ajab, andoq su ichkan gulshananim.
Chun odamiyda yo'q vafo, ko'r ul pariy ishq aro
Javlongahim dashti fano, vayronayi g'am maskanim.
Ram tig'idin qochmoq havas qilma, Navoiy, har nafas,
Ul tiyg'ning daf'ig'a bas, yuz pora xirqa javshananim (9, 424-g').

“G‘aroyib us-sig‘ar” devonga kiritilgan 488-, 505-, 591-g‘azallar ichki va yon qofiyali (musajja’) g‘azallar hisoblanadi. She’ning ohangdorligini kuchaytirishga imkon beradigan bunday vositalar uning kitobxon tomonidan oson yod olinishi va uzoq muddat yodda saqlab qolish uchun yaxshi imkoniyat berishi ham mumkin.

4. “**Hojib (ar.)** — pardador, berkituvchi. Mumtoz she’r unsurlaridan biri. She’riy misralarda qofiyadan oldin aynan takrorlanuvchi so‘z yoki so‘zlar qo‘shimchasi. Ba’zan hojib ikki qofiya o‘rtasiga tushib qolishi ham mumkin. Hojib qo‘llanilgan she’r **mahjub** deb ataladi. Ikki qofiya o‘rtasiga hojib kelgan she’rni **zuqofiyatayni mahjub** deb ataydilar. Mumtoz poetikaga doir manba’larda hojibning bir ma’noda ishlatilishi uning shartlaridan hisoblangan”(2). Qofiyadan oldin bir lafz va ma’noda aynan takrorlanib keladigan so‘z hojib deb ataladi. Shams Qays Roziy “**Al mo‘jam**” asarida quyidagi ruboiyni zikr etib, yozadi: “Alhaq dar san’ati taqobul behtar azin naguftaand”.

*Ey shohi zamon bar osmon doriy taxt,
Sust ast a du to tu kamon doriy saxt.
Hamla sabuk oriy-u giron doriy raxt,
Piriy tu batadbir-u javon doriy baxt.*

Bunda birinchi qofiya “osmon” va “kamon” va “giron” va “javon” dir. Ikkinchi qofiya esa “taxt” va “saxt” va “raxt” va “baxt” dir. Har to‘rt misrada aynan bir ma’noda takrorlanilgan “doriy” so‘zi **hojib**dir. Hojibli qofiyani **mahjub** deydilar (8, 168–169). “G‘aroyib us-sig‘ar” g‘azallarida 16ta **mahjub va mahjub zuqofiyatayn** baytlar yozilgan. Misol:

Mahjubga oid bayt:

*Ko ‘ngluma kelmas xazoniy bog‘aro **noranjxush**,
Kim, xazoni hajr aro bo‘ldi yuzum **noranjvash**.*

Yuqoridagi baytda “xush — vash” so‘zlari qofiya va ulardan oldingi takror qaytarilgan “noranj” so‘zi hojibdir. Ushbu badiiy o‘zallik **mahjub** deyiladi. Quyida zuqofiyatayni mahjub baytdan bir namuna:

*Ey sabo, ko‘zdin uchur **Mozandaronning vardini**
Kim, qilibmen surma Marvi shohi **jonning gardini**.*

Yuqoridagi baytda birinchi qofiya “Mozandaron va jon” so‘zlari bo‘lsa, ikkinchi qofiya “vard va gard” so‘zlaridir. Ikki qofiya orasidagi ikki martaba takror qaytarilgan “ning” so‘zlari hojibdir. Demak, ushbu qofiya **zuqofiyatayni mahjub** deb ataladi. Endi Navoiy devonidagi mahjub baytlarni keltirmasdan, hojib so‘zlar va mahjub baytlar sonini taqdim etamiz: “to” so‘zi = 133-g‘azal, “kim” so‘zi = 223 va 372-g‘azal, “bila” so‘zi = 308-g‘azal, “anga” so‘zi = 377-g‘azal, “bila” so‘zi = 452-g‘azal, “ning” so‘zi = 519-g‘azal, “ila” so‘zi = 568 va 609-g‘azal, “tong” so‘zi = 579-g‘azal, “mendin” so‘zi = 585-g‘azal.

5. “Radd ul-qofiya: (qofiyaning takrorlanishi) — gʻazal yoki qasida matlasidagi qofiyaning undan keying baytlardan birida yoki maqtaʼda takrorlanishiga asoslangan badiiy sanʼat. Koʻpincha fan olimlariga koʻra qofiyaning qaytarilishi ieto aybi deb eʼtirof etiladi. Keyin “agar takrorlanuvchi qofiyalar orasida muayyan masofa boʻlsa (gʻazal va qiʼada 7 baytdan keyin, qasidada esa 14–20 baytdan keyin) yoki sheʼr ikki matlaʼga ega boʻlsa (sheʼr oʻrtasida yana bir qoʻsh qofiyalanuvchi bayt kelsa), ietodan foydalanish mumkin degan umumiy xulosa aytiladi”, — deb taʼkidlaydilar” (1, 441).

“Gʻaroyib us-sigʻar” gʻazallarida ushbu sanʼat ancha faol qoʻllanilgan. Devonda uning 100ga yaqin namunalarini uchratish mumkin. Shoir sheʼriyatida radd ul-qofiyaning quyidagi koʻrinishlari uchraydi:

1. Gʻazaldagi birinchi misraning qofiyasi ikkinchi baytda takrorlanishiga asoslangan radd ul-qofiya:

*Bahor sensiz oʻluptur manga ajab doʻzax,
Qizil gul anda oʻtu oq shukufalardur yax.
Bahor sensiz agar doʻzax oʻlsa tong ermas,
Bihisht ichinda liqo boʻlmasa erur doʻzax* (9, 108-gʻ)

Gʻazaldagi birinchi misraning qofiyasi ikkinchi baytda takrorlanishiga asoslangan radd ul-qofiya soʻzlar va gʻazallar soni: “oʻlmak” soʻzi = 11-gʻazal, “mubtalo” soʻzi = 16-gʻazal, “Jayhun” soʻzi = 20-gʻazal, “nob” soʻzi = 32-gʻazal, “lab” soʻzi = 45-gʻazal, “habib” soʻzi = 49-gʻazal, “ayb” soʻzi = 51-gʻazal, “moh” soʻzi = 63-gʻazal, “qildi” soʻzi = 70-gʻazal, “unut” soʻzi = 71-gʻazal, “bot” soʻzi = 73-gʻazal, “bebok” soʻzi = 81-gʻazal, “ranj” soʻzi — 92-gʻazal, “ruh” soʻzi = 102-gʻazal, “aqdoh” soʻzi = 103-gʻazal, “gulgun” soʻzi = 105-gʻazal, “toza ruh” soʻzi = 106-gʻazal, “doʻzax” soʻzi = 108-gʻazal, “tafakkur” soʻzi = 132-gʻazal, “qanotim” soʻzi = 133-gʻazal, “jon” soʻzi = 156-gʻazal, “solur” soʻzi = 169-gʻazal, “qon” soʻzi = 170-gʻazal, “borur” soʻzi = 174-gʻazal, “qilur” soʻzi = 178-gʻazal, “tob” soʻzi = 194-gʻazal, “gʻamsiz” soʻzi = 200-gʻazal, “qila” soʻzi = 203-gʻazal, “tez” soʻzi = 210-gʻazal, “mahzun” soʻzi = 222-gʻazal, “resh” soʻzi = 248-gʻazal, “xush” soʻzi = 256-gʻazal, “noranj” soʻzi = 263-gʻazal, “chirmashib” soʻzi = 270-gʻazal, “xos” soʻzi = 271-gʻazal, “rabot” soʻzi = 280-gʻazal, “xat” soʻzi = 281-gʻazal, “darigʻ” soʻzi = 295-gʻazal, “chavgon” soʻzi = 312-gʻazal, “chok” soʻzi = 313-gʻazal, “urmoq” soʻzi = 316-gʻazal, “bas” soʻzi = 320-gʻazal, “idrok” soʻzi = 322-gʻazal, “soʻzi” soʻzi = 331-gʻazal, “dadnok” soʻzi = 324-gʻ, “gahing” soʻzi = 339-gʻ, “teng” soʻzi = 344-gʻazal, “joviyd” soʻzi = 347-gʻazal, “yod” soʻzi = 353-gʻazal, “tutung” soʻzi = 362-gʻazal, “oʻng” soʻzi = 363-gʻazal, “xasta” soʻzi = 377-gʻazal, “mul” soʻzi = 383-gʻazal, “qilmadi” soʻzi = 399-gʻazal, “yuragim” soʻzi = 400-gʻazal, “dardim” soʻzi = 421-gʻazal, “alamon” soʻzi = 443-gʻazal, “lol” soʻzi = 445-gʻazal, “sarvi ravon” soʻzi = 447-gʻazal, “shaydo” soʻzi = 481-gʻazal, “tahrir” soʻzi = 486-gʻazal “xursand” soʻzi = 487-gʻazal, “sargardon” soʻzi = 499-gʻazal, “partav” soʻzi = 516-gʻazal, “jonima” soʻzi = 525-gʻazal, “olud” soʻzi = 538-gʻazal, “soldi” soʻzi

= 542-gʻazal, “lola” soʻzi = 551-gʻazal, “bedod” soʻzi = 559-gʻazal, “mushavvash” soʻzi = 571-gʻazal, “isboti” soʻzi = 575-gʻazal, “pari” soʻzi = 576-gʻazal, “day” soʻzi = 581-gʻazal, “betob” soʻzi = 586-gʻazal, “jon” soʻzi = 591-gʻazal, “noz” soʻzi = 595-gʻazal, “rahnavardingni” soʻzi = 615-gʻazal, “guli” soʻzi = 622-gʻazal”.

2. Gʻazal birinchi misrasidagi qofiyaning ikkinchi baytdan keyingi baytlardan birida takrorlanishiga asoslangan radd ul -qofiya:

*Yuz tuman mehnat oʻqi anduhlugʻ **jonimdadur**,*

To havodin sarzanish sarvi xiromonimdadur.

Hojatim budur, xudoyokim, karomat qilgʻasen,

Notavon jonimgʻa har zahmatki, jononimdadur.

Dard menda sendin ortuq boʻlsa, jono, ne ajab

*Kim, sening jismingdadur zahmat, mening **jonimdadur** (9, 150-gʻ).*

Gʻazaldagi birinchi misra qofiyasi ikkinchidan keyingi baytlardan birida takrorlanishiga asoslangan radd ul-qofiya soʻzlar va gʻazallar soni: “bogʻinda” soʻzi = 28-gʻazal, “kin” soʻzi = 54-gʻazal, “bisyor” soʻzi = 123-gʻazal, “zamon” soʻzi = 129-gʻazal, “asir” soʻzi = 145-gʻazal, “jonimda” soʻzi = 150-gʻazal, “qolur” soʻzi = 189-gʻazal, “tobi” soʻzi = 190-gʻazal, “tosh” soʻzi = 245-gʻazal, “bogʻ” soʻzi = 298-gʻazal, “notavon” soʻzi = 314-gʻazal, “yiroq” soʻzi = 317-gʻazal, “jonondin” soʻzi = 328-gʻazal, “xayoling” soʻzi = 416-gʻazal, “dardnok” soʻzi = 463-gʻazal, “tutubmen” soʻzi = 470-gʻazal, “badan” soʻzi = 475-gʻazal, “gardun” soʻzi = 496-gʻazal, “xandoni” soʻzi = 517-gʻazal, “zorgʻa” soʻzi = 564-gʻazal, “gʻam” soʻzi = 618-gʻazal”.

3. Gʻazal matlasidagi ikkinchi misraning qofiyasi ikkinchidan keyingi baytlardan birida takrorlanishiga asoslangan radd ul-qofiya:

Kechti umrum naqdi gʻaflat birla nodonligʻda hayf,

*Qolgʻani sarf oʻldi anduhu **pushaymonligʻda hayf.***

6-bayt:

Andoq ish qilkim, pushaymon boʻlmagʻaysenkim, emas

*Hech osigʻchun ish xato boʻldi **pushaymonligʻda hayf** (9, 303-gʻ).*

Gʻazal matlasidagi ikkinchi misraning qofiyasi ikkinchidan keying baytlardan birida takrorlanishiga asoslangan radd ul-qofiya soʻzlar va gʻazallar soni: “davron soʻzi = 125-gʻazal, “fosh” soʻzi = 242-gʻazal, “qadam” soʻzi = 286-gʻazal, “notavon” soʻzi = 413-gʻazal, “zor” soʻzi = 434-gʻazal, “boda” soʻzi = 460-gʻazal, “ham” soʻzi = 465-gʻazal, “jononimdin” soʻzi = 584-gʻazal, “gardini” soʻzi = 637-gʻazal, “gado” soʻzi = 641-gʻazal, “ochilmadi” soʻzi = 642-gʻazal”.

4. Gʻazal matlaʼsidagi qofiyalardan birining maqtaʼda takrorlanishiga asoslangan radd ul-qofiya:

*Iloho, podshoho, **kirdigoro**,*

Sanga ochugʻnihonu oshkoro.

Qiyomatda gunohim afv etarga

*Rasulingni shafiʼ et, **kirdigoro** (9, 5-gʻ).*

Gʻazal matlasidagi qofiyalardan birining maqtaʼda takrorlanishiga asoslangan radd ul-qofiya soʻzlar va gʻazallar soni: “kirdigoro soʻzi = 5-gʻazal, “bor” soʻzi = 12-gʻazal, “yutub” soʻzi = 53-gʻazal, “poybast” soʻzi = 76-gʻazal, “dilorom” soʻzi = 84-gʻazal, “bisyor” soʻzi = 109-gʻazal, “olud” soʻzi = 137-gʻazal, “gohlar” soʻzi = 149-gʻazal, “lolalar” soʻzi = 152-gʻazal, “bechora” soʻzi = 177-gʻazal, “diliston” soʻzi = 179-gʻazal, “qildi” soʻzi = 185-gʻazal, “boqiy” soʻzi = 205-gʻazal, “halok” soʻzi = 247-gʻazal, “illo” soʻzi = 267-gʻazal, “haris” soʻzi = 272-gʻazal, “zor” soʻzi = 297-gʻazal, “halok” soʻzi = 329-gʻazal, “labing” soʻzi = 341-gʻazal, “yoshim” soʻzi = 396-gʻazal, “nolishim” soʻzi = 417-gʻazal, “olamni” soʻzi = 511-gʻazal, “mahol” soʻzi = 647-gʻazal”.

Xulosa. Alisher Navoiyning “Gʻaroyib us-sigʻar” devoniga kiritilgan 650 gʻazal tarkibida joylashgan 4975 baytning qofiyasida, oʻzbekcha, arabcha va forsha soʻz va birikmalar istifoda etilgan. Devondagi gʻazallar, asosan, 5 baytdan 13 baytgacha. Shundan, 7 baytli gʻazallar soni 434 ta boʻlsa, qolgan qismini — 13 baytli 1ta gʻazal, 11 baytli 11 ta gʻazal, 10 baytli 8 ta gʻazal, 9 baytli 163 ta gʻazal, 8 baytli 30 ta gʻazal, 6 baytli 1 ta gʻazal, (5 baytli 2 ta gʻazal tashkil etadi. Devon tuzish tartibi va talablariga koʻra, gʻazallar, asosan, alif (الف) harfidan boshlanib, yo (ي)ga qadar “33” harf radifiga sheʼr mavjud. Sheʼrlarning eng koʻpi yo (ي) harfi bilan yakunlangan gʻazallardirki, ularning soni 76-taga yetib boradi. j (ج) harfi bilan faqatgina 222-gʻazal yozilgan.

Shoir oʻz betakror gʻazallarida mohirlik bilan qofiya qoʻllaydi, bunda ridfi asliy, ridfi zoyid, qaydli qofiya, muqayyad qofiya turlari, muqlaq qofiya va uning turlari, muzoaf qofiya, muassas qofiya, muraddaf kabi turli xil qofiyalardan namunalar keltiradi. Musajjaʼ gʻazallarni unutmasdan, atayin mahjub baytlar, zulqofiyatayn baytlar va gʻazallar, eʼnot va maʼmula singari badiiy qofiyali sanʼat tuzadi. Shoir qofiya ilmining murakkabligini aniq tushunib, bagʻoyat badiiylashtirish uchun arabcha va forsha soʻzlarni oʻzbekona tarzda maʼnus va mutanosib qoʻllaydi.

Qofiya — misralar soʻngida uygʻunlashib kelgan soʻzlarning eng soʻnggi oʻzgarmas — asliy harflaridir. Shunga asosan, soʻz soʻngidagi harflardan oldin keladigan unli yo undosh tovush oʻzgarishidan qofiyadosh soʻzlar paydo boʻladi. Masalan, “yoz” soʻzida qofiyadosh soʻzlar keltirish uchun birinchi “y” harfini almashtirish yetarli. Yaʼniy “n” + oz = noz, “s” + oz = soz... kabi qofiyadosh soʻzlar vujudga keladi. Qofiyaning negizi ushbu asosiy nuqtaning aniq va yaqqol sezish va idrok etishdir.

Bir boʻgʻinli qofiyadosh soʻzlarda birinchi harfining oʻzgarib kelishi shart (san — man) kabi bir boʻgʻinli soʻzlarda, birinchi harflar oʻzgarib kelmagan holda, soʻzlarning maʼnodosh boʻlib keltirilmasligi lozim, masalan: “tom” (xona), “tom” (toʻla, toʻliq, butun, mukammal)... . Ammo bir necha hijoli qofiyada birinchi harfning oʻzgarib kelishi mumkin (parvona, devona...).

“u” (و), “h” (هـ) “y” (ي) tovushlari, bir boʻgʻinli soʻzlarda yaxlit qofiya hisoblanib, harflar surati aynan bitiladi; masalan: shu, bu, u, hu... vah, gah, rah, mah... may, day, qoʻy, toʻy... .

Bir bo'g'inli muqayyad qofiyalarda "y" va "v" (ي - و) unlisi qayd harfi hisoblanadi; masalan: (ayt — bayt, savr — javr, xavf — javf... kabi so'zlar. "G'aroyib us-sig'ar" devonida "qayd" harflaridan to'rttasi quyidagi g'azallarda ishlatilgan: "y" unlisi "ayb va g'ayb..." so'zlarida 51-g'azal; "s" harfi "bast va dast..." so'zlarida 76- va 88-g'azal; "n" harfi "ranj va ganj..." so'zlarida 92-, 135- va 346-g'azal; "r" harfi "zardim va gardim..." so'zlarda 349- va 637-g'azal. Biroq radflar uchun "o'" harfidan boshqa to'liq namanalar mavjud.

"Hoyi havvaz" (هـ) harfi qofiya bo'lib kelsa-da, keltirilgan qofiya va baytning ma'no talabiga ko'ra, "h" harfining qofiya hisoblanishi ham mumkin, ham mumkin emas; masalan: "Iloh, Alloh, joh, moh... so'zlardagi so'ngi "h" harfi qofiya sanalib, lafz va yozuvda mavjud bo'lishi kerak, bo'lmasa, asliy ma'no yo'qolib, xato ma'no yuzaga chiqadi; masalan: "Iloh: tangri — xudo. Ilo: to // gacha". Moh: oy. Mo: biz... shunga o'xshash ko'zlanmagan ma'nolar paydo bo'ladi. Shuningdek "gah, vah, shah, mah... singari ayrim so'zlar bor.

Qofiyadosh so'zlardan keyin aynan takror qaytariladigan bir yo bir necha so'z radif deb ataladi. Harakatsiz raviydan keyin aynan takror kelgan ikki harfli so'z bo'lsa ham radif deyiladi; masalan: "yafrog'cha — tufrog'cha qofiyadosh so'zlarda "g'" harfi raviy va -**cha** qo'shimchasi radif hisoblanadi. Qofiya mavsula bo'lgan holda, vasl harfi bo'lsin va yo qo'shimcha so'z, mustaqil bir so'z yo birikma bo'lishi lozim. Chunki vasl harfiga mazid, noyiralar qo'shib kelishi mumkin.

Devonda qofiyadan keyin keltirilgan radiflar soni 270dan ortiq bo'lib, ular 500 yuzga yaqin muraddaf g'azallarda qo'llanilgan. Bulardan — 217tasi o'zbekcha, 23tasi arabcha va 19tasi forscha radiflar so'zlardan iboratdir. Qofiyalarda esa aksincha, ularning ko'p qismi arabcha, undan keyingi o'rinda forsiy va eng kami o'zbek tilidagi so'zlardan tashkil topgan.

Devon tarkibida joylashgan g'azallarning badiiy qofiya va qofiya san'atlariga bog'lab tadqiq etish Alisher Navoiy g'azallari va, umuman, o'zbek mumtoz adabiyoti imkoniyatlari ko'lamini anglab yetishga ko'mak beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алишер Навоий. Қомусий луғат. Биринчи жилд. — Toshkent: SHARQ NMAK, 2016. — 534 б.
2. Алишер Навоий. Қомусий луғат. Иккинчи жилд. — Toshkent: SHARQ NMAK, 2016. — 480 б.
3. Aliakbar Dehxudo. Lug'atnoma. 25-jild. Chopi duvvum az davrayi jaded. — Tehron: Muassisaiy intishorot va chopiy donishgohi Tehron. 1377 hijr. — 23911b.
4. Amini Muhammadkozim. Adabiy fanlar (badiy va bayon qismi). — Maymana: Bangoh chop shamol: Nashriyayi ozodi Maymana, 1390 hijr. — 180 b.
5. Ahmad Najod Komil. Fununi adabiy. — Tehron: Intishoroti Poyo, 1382-hijr. — 162 b.

6. Ishonch Zikrullah, Muhammad Olim Ko'hkan. O'zbek adabiyoti farhangi. — Foryob: Foryob davlat matba'asi: Amir Alisher Navoiy Farhangi anjumani nashriyoti, 1374 hijr. — 370 b.
7. Kalimoti Qur'oni karim. — Qum: Usva, 1388 hijr. — 800 b.
8. Madadiy Hasan. Aruz va qofiya. — Tehron: Intishoroti tiyrgon, 1385 hijr. — 216 b.
9. Navoyi Nizomuddin. G'aroyib us-sig'ar. Ikkinchi jild. — Moliziyo: Global partners, 2008. — 479 s.
10. Oltoy Nurullah. O'zbek tili so'zligi. — Moliziyo: Global partners, 2007. — 420 b.
11. Ranjbar, Ahmad. Badiiy. — Tehron: Asotir, 1385 hijr. — 139 b.
12. Sanoyi G'aznaviy, Muhammadakbar. Gulistoni latofat. Birinchi nashr. — Peshovar: Mayvan intishoroti, 1382 hijr. — 190 b.
13. Xurosoniy Muhammadhorun. Badiiy va bayon. — Kobul: Intishoroti Obid va intishoroti Muhammad Rafiq, 1394 hijr. — 211 b.
14. Shamiso Sirus. Nigohi tozayi ba badiiy. O'n to'rtinchi nashr. — Tehron: Intishoroti Firdavs, 1381 hijr. — 211 s.
15. Qahramoniy Muqbil. Aruz va qofiyayi arabiy. — Bushehr: Donishgohi Xalij fors, 1390 hijr. — 189 b.
16. Hafiziy Javzjoniy, Muhammad Yahyo. Adabiy fanlar. — Javzjon: Zahiruddin Muhammad Bobur anjumani nashriyoti, 1378 hijr. — 162 b.

References

1. Alisher Navoiy. *Komusii lugat. Birinchi zhild* (Encyclopedic dictionary. The first volume), Toshkent: SHARQ NMAK, 2016, 534 p.
2. Alisher Navoiy. *Komusii lugat. Ikkinchi zhild* (Encyclopedic dictionary. The volume two), Toshkent: SHARQ NMAK, 2016, 480 p.
3. Aliakbar Dehxudo. *Lugalnoma. 25-jild. Chopi duvvum az davrayi jaded* (Dictionary, Volume 25, Chopi duvvum az davrayi jaded), Tehron: Muassisaiy intishorot va chopiy donishgohi, Tehron. 1377 hijr, 23911p.
4. Amini Muhammadkozim. *Adabiy fanlar (badiy va bayon qismi)* (Literary sciences (artistic and descriptive part)), Maymana: Bangoh chop shamol: Nashriyayi ozodi Maymana, 1390 hijr, 180 p.
5. Ahmad Najod Komil. *Fununi adabiy* (Fununi is literary), Tehron: Intishoroti Poyo, 1382-hijr, 162 p.
6. Ishonch Zikrullah, Muhammad Olim Kuhkan. *Uzbek adabiyoti farhangi* (Culture of Uzbek literature), Foryob: Foryob davlat matba'asi: Amir Alisher Navoiy Farhangi anjumani nashriyoti, 1374 hijr, 370 p.
7. *Kalimoti Qur'oni karim* (Qur'an are holy), Qum: Usva, 1388 hijr, 800 p.
8. Madadiy Hasan. Aruz va qofiya (Aruz and rhyme), Tehron: Intishoroti tiyrgon, 1385 hijr, 216 p.
9. Navoyi Nizomuddin. *Garoyib us-sigar. Ikkinchi jild* (An amazing cigar. The second volume), Moliziyo: Global partners, 2008, 479 p.

10. Oltoy Nurullah. *Uzbek tili suzligi* (Uzbek language dictionary), Moliziyo: Global partners, 2007, 420 p.
11. Ranjbar, Ahmad. *Badiiy* (Artistic), Tehron: Asotir, 1385 hijr, 139 p.
12. Sanoyi G‘aznaviy, Muhammadakbar. *Gulistoni latofat* (Gulistoni lafatat. First edition), Peshovar: Mayvan intishoroti, 1382 hijr, 190 p.
13. Xurosoniy Muhammadhorun. *Badiiy va bayon* (Fiction and narrative), Kobul: Intishoroti Obid va intishoroti Muhammad Rafiq, 1394 hijr, 211 p.
14. Shamiso Sirus. *Nigohi tozayi ba badiiy. O‘n to‘rtinchi nashr* (His look is purely artistic. Fourteenth edition), Tehron: Intishoroti Firdavs, 1381 hijr, 211p.
15. Qahramoniy Muqbil. *Aruz va qofiyayi arabiy* (Aruz and rhyme are Arabic), Bushehr: Donishgohi Xalij fors, 1390 hijr, 189 p.
16. Hafiziy Javzjoniy, Muhammad Yahyo. *Adabiy fanlar* (Literary sciences), Javzjon: Zahiruddin Muhammad Bobur anjumani nashriyoti, 1378 hijr, 162 p.